

پرورش واژه و هنجار گریزی در کتاب فارسی متوسطه اول

معصومه حدادی قره‌قیه

دانشجوی کارشناسی ارشد ادبیات فارسی دانشگاه پیام نور و دبیر ادبیات فارسی
متوسطه اول شهرستان بروجرد
دکتر احمد شاملو
استادیار دانشگاه پیام نور

چکیده

هنجار گریزی، انحراف از قواعد حاکم به زبان هنجار و عدم مطابقت و هماهنگی با زبان متعارف است. «هنجار گریزی» یا «فراهنجاری» از مؤثرترین روش‌های برجستگی زبان و آشنایی‌زدایی در شعر و نثر است. بعضی از شاعران و نویسندگان نوگرا و نواندیش که فراتر از هنجارهای زمان خود پیش رفته‌اند، با دقت و ظرافت و ادراک شاعرانه قوی و حس زیبایی‌شناسی، واژه‌هایی جدید می‌سازند، واژه‌ها را گسترش می‌دهند و کلامشان را با زیور و زینت ادب می‌آرایند. نگارنده در این مقاله برای دستیابی به ویژگی‌های برجسته هنجار گریزی در کتب فارسی متوسطه اول، هنجار گریزی و ابعاد آن را از نظر دستوری، زمانی، معنایی، موسیقایی و... واکاوی نموده و تأثیر آن را بر مخاطبان خود، یعنی دانش‌آموزان این دوره تحصیلی، بیان کرده است.

کلیدواژه‌ها: هنجار گریزی، کتب متوسطه اول، گسترش واژه، حس زیبایی‌شناسی

مقدمه

هر چه خلاف همه عادت بود
قافله‌سالار سعادت بود
(نظامی م، ۱۳۷۶: ۱۵۸)
ادبیات، هنر آرایش و پیرایش کلام است؛ به نحوی که صورت آن زیباتر و پیام آن تأثیر گذارتر گردد. گوینده به طور ارادی و آگاهانه از صورت‌های ویژه زبانی استفاده

می‌کند و زبان روزمره و معیار را دگرگون می‌سازد. با این روش به اصطلاح دست به عمل برجسته‌سازی صورت‌های زبان می‌زند و در نهایت، به وادی ادبیات و کلام موزون وارد می‌گردد (افخمی، ۱۳۸۰: ۲۰۸).
مهم‌ترین وجه هنجار گریزی، دوری از تکرار لفظ و معنای عادی است و این، بحثی در حیطة نقد صورت‌گرایی است.
حساسیت نسبت به زبان و کارکردهای گوناگون آن و آگاهی از عوامل برجسته‌سازی زبانی، چون هنجار گریزی و قاعده‌افزایی، گرد

کتاب‌های درسی این است که آن‌ها از تکرار و تقلیدهای ملال‌آور خسته‌اند و در پی شنیدن سخن تازه‌اند.
برخی نویسندگان معاصر با واژگان، بسیار بازی می‌کنند و برای تأثیر گذاری بر مخاطب می‌کوشند. آن‌ها با عدول از زبان معیار و آشنایی‌زدایی واژه خلق می‌کنند. اگر نویسندگانی بتوانند به تن کلمات و مضامین تکراری لباسی نو ببوشانند، ارزش زیادی دارد و نوشته او قابل توجه و تأمل است.

بحث و بررسی

نگارنده در این مقاله، ۳ درس از کتب فارسی هفتم، هشتم و نهم را به اختصار از نظر هنجار شکنی و واژه‌سازی بررسی کرده است. در مطالعات و بررسی‌های به عمل آمده از دانش‌آموزان مشخص گردید که این دروس در جلب مخاطب (دانش‌آموزان) و ایجاد میل و رغبت به فراگیری دروس تأثیر بسزایی داشته‌اند.

کتاب فارسی هفتم، درس چشمه معرفت، از کتاب «کویر» نوشته علی شریعتی
کتاب فارسی هشتم، درس «ارمغان ایران»
از کتاب «فرزند ایران»، نوشته میر جلال‌الدین کزازی
کتاب فارسی نهم، «هم‌زیستی با مام میهن»، نوشته فریدون اکبری شلدره

هنجار گریزی زمانی

یکی از شکردها و شیوه‌های شاعرانه، که به

سبک هر شاعر یا
نویسنده در پرتو
انحراف از سازه‌های
زبانی و الگوهای
رایج در ادبیات شکل
می‌گیرد

کهنگی و تکرار را از نوشته‌ها می‌زاید و تنوع و تازگی را با آن همراه می‌کند.
گریز از هنجارها اگر عالمانه، زیبا و هنجارمند باشد، گذشته از شکوفایی، بالندگی و استمرار حیات شعر، به غنای زبان نیز کمک می‌کند (روحانی، ۱۳۸۸: ۶۷).
یکی از مشکلات دانش‌آموزان در مطالعه

نوعی عدول از هنجار محسوب می‌گردد، به کاربردن واژه‌هایی است که در زبان خودکار رایج نیستند. در واقع، این واژه‌ها در گذشته متداول بوده‌اند اما با گذر زمان مرده‌اند یا اکنون کاربرد کمتری دارند. به این نوع هنجار گریزی، «باستان‌گرایی» نیز می‌گویند؛ زیرا شاعر می‌تواند از گونه‌ی زمانی زبان هنجار بگریزد و صورت‌هایی را به کار ببرد که پیش‌تر در زبان متداول بوده‌اند اما امروزه این واژه‌ها و ساخت‌های نحوی کهنه‌اند (صفوی، ۱۳۷۳: ۵۴).

بن جاسون، منتقد انگلیسی، معتقد است که کلماتی که از اعصار کهن اقتباس می‌شود، نوعی شکوه و جلال به سبک می‌بخشد و احياناً خالی از حظ و لذت نیست؛ زیرا از قدرت سالیان برخوردار است و بر اثر مدتی، تازگی شکوه‌مندی احراز می‌کند (دیچز، ۱۳۷۳: ۲۵۷).

در متن درس «هم‌زیستی با مام میهن» نوشته‌ی فریدون اکبری شلدره این گونه‌ی واژگان مشاهده می‌شود:

اهرمن خویان/ پرورندگی/ باشندگان/ گرامی گوهر

و در درس ارمغان ایران:

زشتی و پلشتی/ ددی و بدی/ پایدار نستوه/ همگنان/ یلان پردل/ خاستگاه بخردان

و کنایاتی در درس هم‌زیستی با مام میهن: دشمنان را انگشت به دهان گذاشته‌اند، پشت به پشت هم بر بیگانگان تاخته‌اند، تن را سپر کرده‌اند.

هنجار گریزی دستوری

عدم رعایت قوانین دستوری بر هنجار را «هنجار گریزی دستوری» می‌گویند شاعر با جابه‌جا کردن سازه‌های تشکیل‌دهنده جمله و برهم زدن قواعد زبان هنجار، زبان خود را نسبت به زبان هنجار برجسته می‌سازد (سجودی، ۱۳۷۷: ۲۱).

اگر همه‌ی شاعران و نویسندگان کاملاً از قواعد نحوی زبان تبعیت کنند، هیچ‌گونه سبکی وجود نخواهد داشت. سبک هر شاعر یا نویسنده در پرتو انحراف از سازه‌های زبانی و الگوهای رایج در ادبیات شکل می‌گیرد. در درس‌های «ارمغان طبیعت» و «هم‌زیستی با مام میهن» از این قبیل

هنجار گریزی‌های دستوری مشاهده می‌شود؛ از جمله:

- جابه‌جایی موصوف و صفت/
  - جابه‌جایی مضاف و مضاف‌الیه/
  - ساخت ترکیب‌ها و واژه‌های جدید با اضافه کردن «وند»/
  - جابه‌جایی دو واژه با واو عطف.
- مانند: هوشمند دل‌بندم - مهر آشیان وطن - ستد و داد - پرورندگی - باشندگانش - عزیزکائی - زاد و بود - دانا دلان

تشبیه و استعاره و ترکیب‌های جدید

تشبیه یکی از ارکان مهم تصویرسازی است و غیر تکراری بودن ارکان آن، خود به

ترکیب کردن واژه‌ها و استفاده از آنها برای آهنگین کردن کلام به صورت جناس یا واج آرایی در کلام این نویسندگان در کتب فارسی متوسطه اول برای دانش آموزان نوعی تنوع به وجود آورده است

هنجار گریزی یاری می‌رساند.

در بافت کلام شریعتی در درس «چشمه معرفت» و شلدره در درس «هم‌زیستی با مام میهن»، تشبیهات خیال‌انگیزی وجود دارد که ساخته ذهن خلاق آن‌هاست و به همین دلیل، هنجار گریزی محسوب می‌شود. از درس چشمه معرفت:

- آب این روح مذاپ امید و زندگی/ دهان خشک زمین/ نگاه‌های پژمرده هزاران درخت خشکیده/ کودکان پرنشاط گل‌بوته‌ها/ نوجوانان امیدوار ذرت‌ها

و از درس هم‌زیستی با مام میهن:

- خفاش خویان را از مهر رخ مادر دور بدارند - مام میهن

و از درس «ارمغان ایران»:

تیرگی ناخویشتن‌شناسی

هنجار گریزی واژگانی

گاه شاعر یا نویسنده

دست به ساخت واژگان یا

گریز از شیوه‌های معمولی ساختن

واژه در زبان هنجار می‌زند. این نوع

هنجار گریزی باشکوه، طنطنه، شگفتی و

تأثیر می‌آفریند و باعث غنای زبان می‌شود؛

چرا که بسیاری از این واژه‌ها آرام آرام جذب

زبان می‌شود (صفوی، ۱۳۷۳: ۴۹).

و از این گونه است:

خفاش خویان → ترکیب جدید

مهر آشیان → ترکیب جدید

سپند فر و فرزانیگی → صفت مرکب به

معنی دارای فره پاک و جدید

آرامستان خانه → ترکیب جدید

فروغ فرزانیگی → گروه وصفی (جدید)

روشنایی دانایی → گروه وصفی (جدید)

تیرگی ناخویشتن‌شناسی (ترکیب جدید)

تشخیص یا جاندار انگاری

یکی دیگر از ارکان مهم تصویرسازی،

«جاندار انگاری» است که با حضور آن،

تصاویر پویا و پرتپش جلوه می‌کند. در درس

«هم‌زیستی با مام میهن»، وطن در قالب

مادری زنده و جاندار حکایت از حضور این

نوع قابلیت دارد که حاکی از قریحه و ذهن

تصویرساز نویسنده درس می‌باشد.

همچنین، در درس چشمه معرفت،

نویسنده پویایی و پرتپش بودن طبیعت را

بر ایستا بودن ذهن و واژه ترجیح می‌دهد و

از این نوع مهم تصویرسازی، کمال استفاده

را می‌برد.

- کودکان پرنشاط گل‌بوته‌ها و نوجوانان

امیدوار ذرت‌ها در گوش نسیم، آمین

می‌گفتند

- درختان سرسبز باغ و صحرا را دیدم

که شاخه دست‌های خویش را به آسمان

برافراشته بودند و دعا می‌کردند.

- نسیم، مانند مادری مهربان و آداب‌دان

که به کودکان خویش، حق‌شناسی و ادب

می‌آموزد، سرهای نهال‌های جوان و بوته‌های

نوزاد خویش را به نشانه احترام و وداع با من خم کرده بود.
- با تکان دادن دست‌هایم به احساسات خاموش اما سرشار از پاکی و صفای طبیعت و سبزه‌های معصوم پاسخ می‌گفتم.
- آب، این روح مذاب امید و زندگی،

- میهن با همه هم‌پیوندان و باشندگانش،
مادرانه رفتار می‌کند.
- در چشم میهن، همه فرزندان این آب و خاک، زاد و بودشان و ریشه و وجودشان یکسان است.

هنجار‌گریزی موسیقایی

ترکیب کردن واژه‌ها و استفاده از آن‌ها

- بخوان و بجوی و بیوی
- و در درس «هم‌زیستی با مام میهن»:
- این دورا پیوند و آوندهایی به سرچشمه‌های یکتایی می‌رساند
- زاد و بود
- هم‌جوشی و هم‌کوشی
- بی‌خویش و ناخوش

نتیجه

این واژه‌ها و ترکیب‌های زیبا محصول تأمل و تفکر این نویسندگان بزرگانند که با خلاقیت و شمع زبانی خود واژگانی، زیبا آفریده و به خزانه زبان فارسی افزوده‌اند و بدین‌گونه، فرهنگ و ادب فارسی را مرهون خود ساخته‌اند.

در کتاب «مهارت‌های نوشتاری» پایه نهم نیز واژگان و ترکیب‌های زیبایی که ساخته ذهن خلاق نویسندگان کتاب می‌باشد، وارد شده است؛ از جمله سنجه و معیار (از واژه‌سازی‌های فریدون اکبری شلدره) یا گسترش واژه‌ها: پاییز آرایشگر، زلف دراز درختان، کارخانه جاجیم‌بافی پاییز و ... که به یاری خداوند در آینده آن‌ها را بررسی خواهیم کرد.

همان‌گونه که گفته شد، هنجار‌گریزی یعنی شکستن هنجار منطقی و طبیعی زبان با نگرش هنرمندانه، که به موجب آن عناصر زیبایی‌شناختی و ادبی سخن، مجال نمود پیدا می‌کنند. استفاده از این شیوه در کتاب‌های درسی بسیار مؤثر و موفقیت‌آمیز است.

منابع

۱. افخمی، علی و صورتگر، نوشین. (۱۳۸۰). بررسی زبان‌شناختی رمز به‌عنوان یکی از گونه‌های هنجار‌گریزی معنایی در اشعار نیما یوشیج. شماره ۱ (ضمیمه ۳). تهران: دانشکده ادبیات و علوم انسانی.
۲. دیچیز، دیوید. (۱۳۷۳). شیوه‌های نقد ادبی. مترجمان: محمدتقی صدیقانی و غلامحسین بوسقی. چاپ چهارم. تهران: علمی.
۳. روحانی، مسعود و عنایتی فادیکلانی، محمد. (۱۳۸۸). بررسی هنجار‌گریزی در شعر شعبی کدکنی. (م. سرشک). پژوهشنامه زبان و ادبیات فارسی (گوهر گویا). شماره ۳.
۴. سجودی، فرزاد. (۱۳۷۷). هنجار‌گریزی در شعر سهراب. کیهان فرهنگی. شماره ۱۴۲.
۵. صفوی، کورش. (۱۳۷۳). از زبان‌شناسی به ادبیات ج اول. چشمه.
۶. اکبری شلدره و دیگران. (۱۳۹۴). کتاب فارسی هفتم، هشتم و نهم متوسطه اول. شرکت نشر و چاپ کتاب‌های درسی ایران «سهامی خاص».
۷. نظامی گنجوی م، جمال‌الدین الیاس. (۱۳۷۶). مخزن الاسرار. تصحیح وحید دستگردی. به کوشش سعید حمیدیان. تهران: قطره.
۸. نوروزی، زینب. (۱۳۸۹). هنجار‌گریزی در خمسه نظامی. فصلنامه علمی پژوهشی «پژوهش زبان و ادبیات فارسی» شماره ۱۷.

برای آهنگین کردن کلام به‌صورت جناس یا واج‌آرایی در کلام این نویسندگان در کتب فارسی متوسطه اول برای دانش‌آموزان نوعی تنوع به‌وجود آورده است و سبب دلنشینی این متون شده که خالی از لطف و زیبایی نیست و با توجه به نثر هنجار، نوعی هنجار‌گریزی محسوب می‌شود: در درس «ارمغان ایران»:

- سرزمین سپندفر و فروغ و فرزادگی و فرهیختگی (حرف س - حرف ف)
- کاستی و ناراستی و ددی و بدی
- زشتی و پلشتی
- دشمنان تیره‌رأی و خیره‌روی
- سیند و ارجمند
- ستایش پیراسته از آلاش
- خاستگاه بخردان و دانایان و روشن رایان
- سرزمینی که ما بدان می‌نازیم و سر از همگنان برمی‌افزایم
- تو از تبار ایرانیان نژاده و آزاده هستی

تازهنفس، جوان، زلال و نیرومند با گام‌های استوار و امیدوار شتابان می‌رفت تا خود را به دهان خشک زمین و صدها کشتزار سوخته و نگاه‌های پژمرده هزاران درخت تشنه برساند و در رگ‌های خشکیده جوی‌های مزرعه و کوچه‌های باغ‌های مرده، جاری گردد.

و از درس ارمغان ایران:

- باور آور که فرزندان ایران و بیشه فرهنگ و ادب و اندیشه را شیر شیران هستی.
- خویش را خوار مدار، زیرا در این روزگار، چشم و چراغ ایرانی.
و از درس هم‌زیستی با مام میهن: